

חנוכת בית תלמוד התורה הספרדי בירושלים בשנת 1860 לאור ניתוח כתובות הקדשה

'תלמוד תורה ספרדי' היה מוסד החינוך היסודי הראשי של הספרדים בירושלים במאה ה'ט, ובין קורותיו התחנכו מרבית ילדי העדה. על אף חשיבותו ההיסטורית כמוסד ציבורי מרכזי, לא זכה תלמוד התורה להתייחסות משמעותית במחקר.¹ בשנת 1950, שנתיים לאחר נפילת הרובע היהודי, הוציא אגף החינוך של עיריית ירושלים בשיתוף עם המרכז העולמי של המזרחי וועד העדה הספרדית **קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים**, בעריכת חנינא מזרחי, מנהל המוסד. זהו למעשה המסמך העיקרי המרכז את קורות המוסד החשוב הזה, אלא שהוא מתייחס בעיקר לקורותיו מאז שנחנך המבנה החדש והגדול בשנת 1874 (המבנה המשמש בימינו את 'המרכז החינוכי הספרדי' שברחוב החצוצרות ברובע היהודי). משמו של כותר הספר אף ניתן לטעות ולהתרשם שבשנה זו נוסד תלמוד התורה. מיעוטו המוחלט של הקובץ עוסק בהיסטוריה הקדומה של המוסד, ורוב עוסק בדברי הערכה, זיכרונות והגות. למעשה, רק שניים מתוך 150 דפי הקובץ מוקדשים לתקופה שקדמה לשנת 1874, במאמר קצרצר של ישעיהו פרס.² אכזבה נוספת בהקשר זה הנחיל החוקר הירושלמי פנחס גרייבסקי שהקדיש מאמץ רב לתעד את כתובות ההנצחה בעיר, שאותן כינה 'אבני זכרון'. במפעלו כונסו כתובות רבות המתייחסות לתלמוד התורה הספרדי, אבל כולן לוקטו מתוך הבניין שנחנך בשנת 1874,³ ואף לא אחת מן המבנה שקדם לו. להלן נחשוף כתובות שנמצאו ברובע היהודי ולא נדונו עד כה במחקר. הכתובות מוכיחות בעליל את קיומו של תלמוד התורה ומיקומו משנת 1860. מטרתנו כאן היא להציג את הכתובות ולפרשן, אבל בכך לא די. משמעותן ההיסטורית משליכה לא רק

1. כך למשל בספרים: י' בן-אריה, **עיר בראי תקופה – ירושלים במאה התשע עשרה: העיר העתיקה**, ירושלים תשל"ז; ב' גת, **הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א** (1840-1881), ירושלים תשכ"ג.
2. י' פרס, 'לתולדות התלמוד תורה של הספרדים בירושלים', בתוך: ח' מזרחי (עורך), **קובץ ליובל השבעים וחמש של ת"ת הספרדים על הר ציון בירושלים**, ירושלים תש"י, עמ' 12-13.
3. פ' גרייבסקי, **אבני זכרון: אבני קדש בירושלם**, ירושלים תרפ"ח [א, 1], עמ' 14-15; א, 2, עמ' 60-62.

על תולדות המוסד החינוכי, אלא על קורות העדה הספרדית בירושלים באותה תקופה בפרט ועל תולדות ההתיישבות היהודית בכלל. בדעתי לדון בע"ה בעתיד במשמעויות אלה.

כתובת הכניסה לבית תלמוד התורה

בלב הרובע היהודי נמצא בית משפחת גץ. הרב מאיר יהודה גץ היה רב המושב כרם בן זמרה, ועבר להתגורר בירושלים לאחר נפילת בנו אבנר שמעון במערכה על שחרור ירושלים במלחמת ששת הימים. הוא שיקם את ישיבת בית אל, ישיבת מקובלים שנוסדה באמצע המאה ה"ח (כיום: ברחוב בית אל 9),⁴ ועמד בראשה. הרב גץ נפטר בשנת 1995, וכיום מתגוררים בבית צאצאיו (כיום: רחוב בית אל 16).⁵ את הכניסה לבית משפחת גץ מקדמת כתובת, שהועתקה בידי בעלי הבית (ראה איור מספר 1):⁶

איור מספר 1

4. מ"ד גאון, חכמי ירושלים, ירושלים תשל"ו, עמ' 14-18; י' ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה ה"ח בחסות 'פקידי קושטא', ירושלים תשמ"ב, עמ' 234-235.
5. תודתי לנוראל גץ, בנו של הרב גץ ומנהל ישיבת בית אל, על הפרטים שמסר לי ועל הרשות לצלם בביתו.
6. הכתובת תועדה בידי פ' גרייבסקי בשנת 1928 (גרייבסקי, לעיל, הערה 3, [א, 1], עמ' 2), אולם משום מה הוא השמיט את המילה 'בורלא'.

ת"ת [= תלמוד תורה] כנגד כולם
בנה בניתי חצר ת"ת [= תלמוד תורה]
מעשה ידי האומן כה"ר [= כבוד הרב]
רבנו אפרים המכונה
מרקאדו בורלא ה"ו [= ה' ישמרהו ויצילהו]
שנת כתר לפ"ק [= לפרט קטן]

'תלמוד תורה כנגד כולם' הוא ביטוי ידוע, החותם את המשנה העוסקת בדברים שאין להם שיעור,⁷ ומכוון למצוות תלמוד תורה, שבחשיבותה הפליגו חכמי הדורות מאז ימי חז"ל.⁸ הכתובת שלעיל משתמשת בביטוי בהשאלה. היא מכוונת למוסד המכונה 'תלמוד תורה', מוסד החינוך היסודי לילדים, והיא רומזת לכך שהוא חשוב כנגד כל האחרים.

לפי הכתובת, אנו עומדים להיכנס ל"חצר ת"ת". 'חצר' הוא הכינוי הרווח למתחם מגורים או מבנים, והוא מוכר מאוד בספרות התקופה העותמאנית. מה ידוע על אופיו של תלמוד התורה שבפתחו אנו ניצבים? בכתובת לא מסופר על כך דבר, אבל נזכרים בה שני פרטים אחרים: האחד הוא שנת ייסודו של המוסד – "שנת כתר לפ"ק", כלומר: שנת תר"כ (1860) לפרט קטן (= ללא חישוב האלפים במניין השנים לבריאת העולם). השני הוא "האומן", כלומר הבנאי: ר' אפרים מרקאדו בורלא. מרקאדו הוא כינוי בלדינו שמשמעו: הקנוי, הפדוי. Merkar בלדינו הוא הפועל לקנות (כמו: market). אם אומרים על אדם שהוא 'מרקאדו', מתכוונים לכך שהוא נפדה מצרה, כלומר שניצל מאסון או ממחלה.

משפחת בורלא היא מן המשפחות הוותיקות והמיוחסות של קהילת הספרדים בירושלים. משפחה זו העמידה רבנים ועסקנים מרכזיים מאז המאה ה"ח.⁹ ר' אפרים בורלא, לעומת זאת, כמעט ולא מוכר לנו. בשנת 1850 נמסרה ידיעה על ר' אפרים בורלא, שלפיה הוא נמנה עם רבני ישיבת 'מגן דוד' (הוא חתם אז על הסכמה לקבל לישיבה את ר' אפרים נבון).¹⁰ ישיבה זו הייתה מן הוותיקות בירושלים, ופעלה לפחות מאז המאה ה"ח.¹¹ זו למעשה הידיעה הספרותית היחידה המוכרת לנו על

7. פאה פ"א מ"א.

8. ראה: ז' ספראי וח' ספראי, 'תלמוד תורה וערכיה: הורתו ולידתו של המשאב החינוכי למעמדם של חכמים', בתוך: א' שגיא וצ' זוהר (עורכים), **מחויבות יהודית מתחדשת – על עולמו והגותו של דוד הרטמן** ב, ירושלים תשס"א, עמ' 900-908; י' לוי, 'מצות תלמוד תורה', **המעין** יט ג, תשל"ט, עמ' 17-32.

9. מ"ד גאון, **יהודי המזרח בארץ ישראל** ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 134-140.

10. א"ל פרומקין, **תולדות חכמי ירושלים**, ג – מילואים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 89.

11. ר' פלסר (עורכת), **החיים היהודיים בירושלים במאה ה"ט – תעודות מעזבון אליהו אלישר**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 22; י' ברנאי (לעיל, הערה 4), עמ' 248; ג' פוזיילוב, **העדה הספרדית**

אודות ר' אפרים בורלא. לפי הכתובת שלפנינו, הוא עסק בבנייה עשר שנים לאחר ששמו נקשר לעולם הישיבות בירושלים.

נדבת נסים שמאמה

ניתוח הכתובות בפנים הבית יבהיר את מהותו של המבנה:

שורו פעולת איש נדיב הרוח
בנה בית תלמוד תורה אור זרוח
הוא שר בשרים פני חמה וזיו רקיע
קאיץ נסים שמאמה נר"ו [= נְטָרְיָה רחמנא ופְּרָקְיָה] וכל הושיע
בשערי ירושלם טוב [?] שלוח
זכרו לדור דור כתובים על לוח
למנוחת נפש זוגתו רבת המעלות מרת חנה
נ"ע [= נוחה עדן] בת אסתר תנצב"ה לתינוקות של בית רבן לספרדים

מן הסיפא של הכתובת ברור שמדובר בתלמוד תורה לספרדים. ניתן להבחין בנקל שמישהו דאג להוסיף את המילה "לספרדים" מאוחר יותר, אולי כדי להסיר ספק. ככל הנראה היה המשך לכתובת, שאולי נהרס בעת הרחבת הפתח בשלב מאוחר. בפינה השמאלית העליונה של הפתח ניתן להבחין בשרידי האות אל"ף (ראה איור מספר 2).

איור מספר 2

בירושלים בהתפתחותה בשלהי השלטון העות'מאני התר"ל-התרע"ד (1870-1914), עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"א, עמ' 267-268.

חנוכת בית תלמוד התורה הספרדי בירושלים בשנת 1860 לאור ניתוח כתובות הקדשה

הנדבן ששמו הונצח בהערכה רבה הוא קאיץ נסים שְמֵאמָה. קאיץ, כמו קאיט או קאיד, הוא תואר אצולה מוסלמי, שהיה שימושי גם בלדינו. נסים שמאמה היה יהודי עשיר מליוורנו, ממוצא תוניסאי, שידוע לנו על ישיבה שהקים בירושלים ושנקראה על שמו 'מעשה נסים'.¹² מלבד הישיבה, תרם מכספו גם להדפסת ספרים בירושלים,¹³ ונפטר קודם לשנת 1876.¹⁴ מעשי חסדיו ותמיכותיו נזכרו היטב בירושלים שנים רבות אחר כך, ואזכרה רבת משתתפים ומכובדים נערכה לכבודו בבית הכנסת רבן יוחנן בן זכאי.¹⁵ מן הכתובות אנו למדים שסייע גם בבניית תלמוד התורה שלפנינו.

נדבת יהודה ואברהם אדוט

כתובת נוספת מלמדת שנסים שמאמה לא היה הנדבן היחידי לבניית בית תלמוד התורה (ראה איור מספר 3):

הבית הזה לת"ת [= לתלמוד תורה]
לתשב"ר [= לתינוקות של בית רבן] מע'לת]
הגבירים הרמים כמוהר"ר [= כבוד מורנו הרב רבי]
סי'ניור] יאודה אדוט הי"ו [= ה' ישמרהו ויצילהו] ובנו סי'ניור] אברהם
אדוט הי"ו [= ה' ישמרהו ויצילהו] בש'נת] כ'ת"ר' לפ"ק [= לפרט קטן] ס"ט [= סימן טוב]

איור מספר 3

12. ג' פוזיילוב (לעיל, הערה 11), עמ' 281; א' אלמליח, נשיאים בישראל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 161.

13. למשל: ר' חיים ויטאל, שער ההקדמות, ירושלים תרכ"ה, הקדמת ר' חי רפאל ידידיה אבואלעפיא.

14. עיתון הלבנון, 14.7.1886.

15. 'ירושלם', עיתון החבצלת, 22.1.1888.

בני משפחת אָדוט, סיניור יהודה ובנו סיניור אברהם, היו יהודים ספרדים מווינה. השניים סייעו בהדפסת חיבוריהם של חכמי ירושלים, כגון של ר' חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א) בווינה בשנת 1860,¹⁶ ושל ר' חיים דוד חזן, הראשון לציון מירושלים.¹⁷ מעורבותו של יהודה אדוט בצורכי החינוך בירושלים ופעילותו הפילנטרופית נודעו כבר ארבע שנים קודם לכן, כאשר צירף את חוות דעתו, לצד חכמי הספרדים והאשכנזים בווינה, בדבר כנות כוונתם של מייסדי בית הספר למל שלא להחדיר למסגרתו תכנים שאינם מסורתיים.¹⁸ עיתון בשפת הלדינו שיצא בווינה ביום 15.5.1871 הודיע על פטירתו של יהודה אדוט.¹⁹ באותו עיתון הודפס ההספד שנשא עליו ר' ראובן ברוך, רבה של וינה, ושם הזכיר את פעולתו למען בית התמחוי בירושלים ועורר את השומעים ללכת בדרכו.²⁰ ייתכן שמעורבותו למען צורכי ירושלים הגיעה אף לתחומים ציבוריים נוספים.²¹

16. ר' חיים יוסף דוד אזולאי, **ברכי יוסף**, וינה תר"כ, הקדמה.
17. ר' חיים דוד חזן, **נדיב לב** א, שאלוניקי תרכ"ב, הקדמת המחבר.
18. כפי שהעידו חכמי הספרדים בירושלים, באיגרתם אל לודוויג אוגוסט פרנקל: "ובכן בראותינו כי כל כונתם [של יוזמי הקמת בית הספר למל בירושלים] אינו אלא להקים דגל התורה ועבודת ה' ויראת שדי פע"הק ירוש' ת"ו [= פה עיר הקודש ירושלים תבנה ותכונן], ומה גם כי [פרנקל] הביא בידו כתבי צוואת מח"ר [= מחכמי ורבני] ספרדים ואשכנזים ה"ו מעיר המלוכה וויען [= וינה] יע"א [= יכוננה עליון אמנן], וגם מכמה גדולי ישראל קצינים ושרים אשר מפורסמים ליראי ה' וחושבי שמו ירבו כמותם בישראל, ואתיאי מכללם [= ובא (ונמנה) עמהם] המפורסם ביראת ה' רודף צדקה וחסד סי' ליאון אדוט ה"ו, כולם כאחד יעידון יגידון כי כונתם לש"ש [= לשם שמים], וכשר הדבר לקובעו בירושלם ת"ר" (א"ל פרנקל, **ירושלימה**, וויען 1860, עמ' 352).
19. 'וירד יאודה מאת אחיו', **איל קוריאן די ב"ינה**, 15.5.1871, עמ' 1. תודתי לדב הכהן על שהאיר את עיני במקור זה ובמקורות אחרים בעניינם של בני משפחת אדוט.
20. 'לה לוייה דיל דיפ'ונטו הגביר יאודה חיים אדוט ע"ה', שם, עמ' 2.
21. ר' חיים פאלאג'י, מגדולי החכמים בתורכיה במאה התשע עשרה, מסר ידיעה מרתקת: "ופעם אחת כתב [ר' חיים פאלאג'י] לגביר סי' [ניור] ליאון [= יהודה] אדוט נר"ו [= נטריה רחמנא ופרקיה] על ענן אוספידל [= בית חולים], שידבר עם השר הגדול סי' [ניור] רוטשילד נר"ו [= נטריה רחמנא ופרקיה] משמו, והשיב לו סי' [ניור] ליאון אדוט ה"י [= ה' ישמרהו]: הקשית לשאול, ורחוק הדבר שיעשה כן סי' [ניור] רוטשילד נר"ו. חזר והשיב לו אדוננו ורב [פאלאג'י] נר"ו [= נטריה רחמנא ופרקיה] תמיהא עליו, שלא ראה באגרת שלי שכתבתי בראש האגרת בעזרת האל? וא"כ [= ואם כן] על עזרתו יתברך בטח לבי ונעזרתי. והיה לפלא שהשיב בְּרָצון [= בחיוב] סי' [ניור] רוטשילד למלא'ת את שאלתו, והיה לפלא בעיני סי' [ניור] אדוט נר"ו [= נטריה רחמנא ופרקיה] מִלְתָּא כְּכָנָא [= דבר זה]" (ר' חיים פאלאג'י, **צוואה מחיים**, איזמיר תרכ"ח, דף יט ע"א). ידיעה זו מתייחסת לבית החולים רוטשילד באיזמיר (בעניינו ראה: **איסטוריה או נוטאס סוב'רי איל אוספידאל רוטשילד**, איזמיר 1875), אבל לאור ידיעותינו על קשרי משפחת אדוט לירושלים אפשר אולי לשער שהתערב אצל רוטשילד גם בהקמת בית החולים בירושלים.

נדבת משפחת אריה

כתובת סמוכה נוספת קשה יותר לקריאה (ראה איור מספר 4):

איש כי יקדיש את

ביתו לת"ת [= לתלמוד תורה] הגביר המרו' [מס]

סיסי יאודה אריה [?] ה"ו [= ה' ישמרהו ויצילהו] ש' [נת?]

גם כתובת זו נפגעה בסופה, כנראה בעת הפעולות להרחבת פתח הדלת. ברור שהכתובת משבחת את האיש שהקדיש מכספו לבניין תלמוד התורה: זהו סיסי יאודה, שהמשך שמו משובש ונראה כמו 'אריה'. כנראה שהקריאה הנכונה היא: 'סי' [ניור] סי' [ניור]', הדגשה לצורך כבוד, והתורם הנכבד הוא יהודה אריה. הכתובת הודגשה בצבע שחור כנראה בשלב מאוחר, ולכן ייתכן שהקריאה הנכונה היא 'אדוט' ולא "אריה". לפי השערה זו, הכתובת מצטרפת לכתובת הקודמת המנציחה את יהודה אדוט. אבל עיון בכתובת נוספת, הנחבאת מעט מאחורי דלת ביתה של משפחת גץ, מחזק את האפשרות שאכן מדובר ב"אריה":

איש כי יקדיש את ביתו קו' [דש] לת"ת [= לתלמוד תורה]

הגביר סי' [ניור]

גבראל אריה

נ"ע [= נוחו עדן] ש' [נת] תרכ"א

איור מספר 4

כיוון שהכתובת היא משנת תרכ"א (1861), מובן שמדובר בתרומה מאוחרת יחסית לתרומות הראשונות, שכנראה היו תרומות הייסוד. כאן נזכר הגביר גבריאל אריה, ואפשר ששמו קשור בגביר יהודה אריה מן הכתובת הקודמת. משפחת אריה הייתה משפחה ספרדית עשירה, שמוצאה בסמקוב שבבולגריה.²² גבריאל אריה נפטר בשנת 1861,²³ והכתובת שלפנינו אמנם מעידה שבשנה זו כבר לא היה בין החיים. אחיו של גבריאל אריה נקרא יהודה, והוא נפטר בשנת 1870.²⁴ ייתכן ששני אחים אלו הקדישו מכספם לבניית תלמוד התורה, ותרומתו של גבריאל ניתנה אולי זמן קצר לפני מותו. נסיים את הקריאה בכתובת בקריאת הפסוק המקיף את שם התורם (ראה איור מספר 5): "ואיש כי יקדש את ביתו קדש לה'" (ויקרא כ"ז, יד). סיומת הפסוק הוסבה לשמו של המוסד, שלמענו הוקדשה התרומה. נמצאנו למדים שלהקמת תלמוד התורה התגייסו בשנת 1860 חשובי התורמים הספרדים באירופה.

איור מספר 5

22. E. Benbassa and A. Rodrigue, *Une Vie Judeo Espagnole A' l'est Gabriel Arie (1863-1939)*, Paris 1992, pp. 95-103.

23. שם, עמ' 470.

24. שם, עמ' 468.

כתובת הערכה לפעילי הקהילה

כתובת נוספת בבית מוסיפה נדבך נוסף לנודע עד כה (ראה איור מספר 6):

מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל
קדש לה' לתלמוד תו' [רה]
על ידי הגבאים מע' [לת] הרבנים המו' [בהקים]
כמוהר"ר [= כבוד מורנו הרב רבי] רפאל מאיר פאניזיל נר"ו [= נְטָרְיָה רחמנא ופְּרָקְיָה]
וכמוהר"ר
אברהם אשכנזי נר"ו וכמוהר"ר חיים נסים אשכנזי נר"ו
לקראת צמא התיו מיים

להבדיל מן הכתובות הקודמות, זו שלפנינו אינה מנציחה את התורמים אלא את הפעילים הציבוריים, אנשי הביצוע, "הגבאים". ידוע שתלמידי החכמים המרכזיים בירושלים מילאו תפקידי מפתח במנגנון הארגוני של העדה,²⁵ וכך גם במקרה שלפנינו. ר' אברהם אשכנזי כיהן כראשון לציון משנת 1869 ועד פטירתו בשנת 1880. הוא נודע כאישיות הלכתית וכפעיל מרכזי למען עניינים ציבוריים שונים. בשנת 1860, שנת ייסוד התלמוד תורה, כבר נודע הרב אשכנזי כפוסק וכעסקן ציבורי, והיה חבר בבית הדין בראשות ר' בנימין נבון.²⁶

איור מספר 6

25. צ' קרגילה, היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1940): דפוסי חברה וכלכלה, תל אביב תש"נ, עמ' 42-43.

26. מ"ד גאון (לעיל, הערה 9), עמ' 139-146.

ר' רפאל מאיר פאניז'ל מילא את מקומו של ר' אברהם אשכנזי כראשון לציון חודשים ספורים לאחר מותו, בשנת 1880. גם הוא נודע כפוסק חשוב, כשליח ירושלים בתפוצות וכעסקן ציבורי מרכזי. ספרו הידוע הוא **לב מרפ"א**, המכיל דרשות, חידושים ושאלות ותשובות (מרפ"א – ראשי תיבות של שמו).²⁷ בשנת 1860, שנת ייסוד התלמוד תורה, כבר נודע הרב פאניז'ל כפוסק, וכבר הספיק לצאת בשליחות ירושלים וחברון לצפון אפריקה ולאטליה. משנת 1854 כיהן כנשיא עדת הספרדים וראש בית הדין הספרדי בירושלים.²⁸

השלישי, ר' חיים נסים אשכנזי. מיהו? לא ברור לגמרי. במקד האוכלוסין בשנת 1839 נזכר תלמיד חכם ספרדי בן 28, שחי "בדוחק" ו"עוסק בלמודים", ושמו נסים אשכנזי.²⁹ בשנת 1860, עת ייסוד תלמוד התורה, היה בן 49, ואפשר שבינתיים ניצל מצרה כלשהי, ולכן נוסף 'חיים' לשמו. מכל מקום, ודאי שלא מדובר בחכם בולט כדוגמת השניים שקדמו לו בכתובת, ולא מובן מדוע זכה בכבוד זה. אולי העובדה שמוצאו מווינה, כפי שנמסר באותו מפקד, מלמדת על קשריו עם בני משפחת אדוט הנזכרת, ואולי זכה לכבוד זה על שניצל את קשריו לטובת המוסד החינוכי.

נסיים את הקריאה בשורה האחרונה בכתובת: "לקראת צמא הִתְיוּ מִיִּם", זהו ציטוט מספר ישעיהו.³⁰ יכולנו לשער שהכתובת מרמזת לזכותם של הפעילים שנזכרו, שמדיהם ראו ה'צמאים' לתורה, שנמשלה על פי חז"ל למים,³¹ אלא שמתחת לכתובת נמצא כיום כיור מסוגנן עם ברז מים, ולפי עדות יושבי הבית הכיור הוא מקורי. בתרבות המוסלמית היו למתקני ההשקיה הציבוריים משמעויות דתיות, רוחניות וחברתיות ענפות,³² ואפשר שמציאותו של כיור מים במוסד הציבורי הזה משקפת השפעה של תרבות זו על החברה היהודית-ספרדית.

סיכום

הכתובות בבית גן משלימות תמונה עלומה בקורות תלמוד התורה הספרדי בירושלים באמצע המאה ה'ט. פעילים ציבוריים בולטים, ובהם ר' אברהם אשכנזי

27. ר' רפאל מאיר פאניז'ל, **לב מרפ"א**, ירושלים תרמ"ז.

28. מ"ד גאון (לעיל, הערה 9), עמ' 147-155.

29. **מפקד יהודי ארץ ישראל (תקצ"ט-1839) (לפי כ"י מונטיפיורי 528)**, מהד' ה' אסולין, ירושלים תשמ"ז, עמ' 81.

30. ישעיהו כ"א, יד.

31. למשל: בבא קמא יז ע"א; פב ע"א.

32. ראה: א' ששון, 'מים להלך ולעולה הרגל: אספקת מים בסבילים בירושלים למן התקופה האיובית ועד לשלהי התקופה העות'מאנית – היבטים ארכיאולוגיים, גאוגרפיים וחברתיים', **חידושים בחקר ירושלים**, יא, תשס"ו, עמ' 307-334.

חנוכת בית תלמוד התורה הספרדי בירושלים בשנת 1860 לאור ניתוח כתובות הקדשה

ור' רפאל מאיר פאניז'יל, התגייסו להקמת הפרויקט, איתרו שני תורמים באירופה, ובשנת 1860 נחנך המבנה החדש הסמוך לבתי הכנסת.³³ נסיים בדברי שבח שכתב פנחס גרייבסקי:

משבח אני את אחינו הספרדים שדאגו תמיד לסדר את הלמודים וחנוך בניהם מנעורתם בבתי תלמוד תורה, והרגילו אותם לקרא בתורת ה' בשום שכל עם המטעמים יחד, כאורח כל בני המזרח... כבר הוכנו זמן רב קודם, בסביבות בתי הכנסיות של הספרדים, מקומות מיוחדים להמורים והתלמידים, ו'קול יעקב' נשמע לאוזן העובר על פני רחוב היהודים מבקר עד ערב. נעים היה מאד לשמוע את קול הלמודים.³⁴

33. מעניין לציין שזמן קצר קודם לכן, בשנת תרי"ט, נחנך מוסד ספרדי ציבורי נוסף, בית התמחוי, במתחם שמדרום לבתי הכנסת הספרדיים, סמוך למבנה שבו נחנך בשנות השבעים של המאה בית תלמוד התורה החדש (פ' גרייבסקי, לעיל, הערה 3 [א, 1], עמ' 12). האם ניתן ללמוד משהו על ההתארגנות הציבורית של הספרדים מן העובדה ששני המוסדות נוסדו בסמיכות של זמן? צריך עיון.

34. פ' גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים ב, ירושלים 1993, עמ' 165.